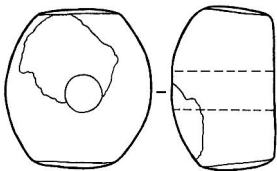

Рассамакін Ю.Я.

ПРО ПЕРШУ ЗНАХІДКУ НАВЕРШІЯ КІЧКАСЬКОГО ТИПУ (З ПРИВОДУ ОДНОГО ЗАУВАЖЕННЯ)

Публікуються матеріали кургана, дослідженого у 1930 році П. Смоличевим, в якому було знайдене пізньонеолітичне поховання, що супроводжувалося кам'яним молотком. Автор об'єднує різновиди аналогічних чи близьких виробів у єдиний тип наверхів кічкаського типу і розглядає проблеми, які постають при вивченні цих специфічних артефактів.

Нещодавно автор опублікував тези з дуже стислим аналізом досить специфічної категорії речей, які походять з пізньонеолітичних поховань, а саме – так званих кам'яних "молотків". В тезах було запропоновано об'єднати всі відомі знахідки в один тип наверхів, у межах якого були виділені три варіанти в залежності від оформлення одного з кінців наверхів, а саме: варіант 1 - "молоток";

варіант 2 – "молоток-клівець"; варіант 3 – "молоток-сокира" [Рассамакін, 2001a]. Вимоги до публікації тез не дозволили навести ілюстративні матеріали і розгорнутий опис джерел, із яких походять наверхів. Тези були лише коротким викладом відповідної частини авторської монографії, публікація якої намічена на 2004 рік [Рассамакін, 2004b, у друці]¹. Можливо, автор і не торкався б цієї теми до виходу останньої, але з'явилися дві важливі обставини, які змушують це зробити: перша - деякі зауваження І.Ф. Ковальової щодо викладеного у тезах [Ковалева, 2002, с. 54-55]²; друга - публікація нової знахідки цього типу наверхів із зруйнованого поховання біля аула Таухабль на Кубані, поблизу м. Краснодар, яка дозволяє зробити деякі цікаві додаткові культурно-хронологічні спів-

¹ Робота виконувалася автором в Євразійському відділенні Німецького археологічного інституту в Берліні у 1997-1999 рр. за підтримки Alexander von Humboldt - Stiftung та проф. Г. Парцингера і була здана до друку в квітні 1999 року [Рассамакін, 2004b].

² Я не буду аналізувати тут цю статтю, але судячи з її змісту, І.Ф. Ковальова була ознайомлена з рукописом та альбомом ілюстрацій згаданої у прим. 1 монографії, яку автор подавав також на обговорення у відділі енеоліту-бронзи Інституту археології НАНУ (але без Каталога). Цікаво, що І.Ф. Ковальова наводить у статті по суті аналогічну типологію статуеток серезліївського типу [Ковалева, 2002, с. 63], яка була представлена автором у рукописі у вигляді трьох варіантів за тими ж формальними ознаками і супроводжувалася відповідними підрахунками, ілюстративними матеріалами, таблицею та картою. Саме тому автор відзначив наявність трьох варіантів статуеток у нещодавній статті публікаційного характеру [Рассамакін, Купрій, 2001, с. 41] і тоді ж (початок січня 2001 року) здав до друку спеціальне дослідження, присвячене цим статуеткам, у якому були використані результати з монографічної роботи. Стаття повинна з'явитися у першій половині 2004 року [Рассамакін, 2004a, у друці].

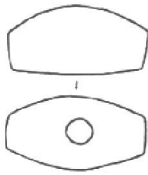
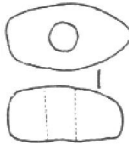
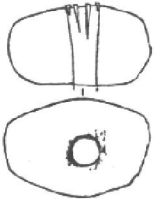
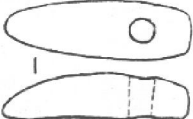

ставлення [Rezerkin, 2000, s. 71-72, Taf. 77,4]. Але попередньо, на додаток до згаданих вище тез, навожу необхідні узагальнюючі дані у вигляді таблиць (табл. 1 - 3) та карту розповсюдження наверхів (рис. 1).

Таблиця 1

Класифікація та територіальний розподіл різних варіантів наверхів кічкаського типу

	Варіант 1	Варіант 2	Варіант 3
Середній Дніпро			
Нижній Дніпро – Інгулець			

Продовження таблиці 1

Південний Буг - Інгул	 <p>9</p>		 <p>16</p>
Дністер	 <p>10</p>		
Молочна		 <p>15</p>	
Кубань	 <p>11</p>		

1 - Софіївка, біля пох. 88 (за М.Ю. Відейко); 2 - Стеблів (рисунок за фото); 3 - Софіївка, пох. 65 (за М.Ю. Відейко); 4 - Вербки (за І.Ф. Ковальновою); 5 - Соколове (за І.Ф. Ковальновою); 6 - Кічкас; 7 - Кам'янка-Дніпровська; 8 - Валове (за О.М. Мельником); 9 - Єрмолаївка, к. 1 (рисунок за фото в публікації В.Д. Рибалової); 10 - Вихватинці (за В.А. Дергачовим та І.В. Манзурую); 11 - Таухабль (за О.Д. Резєпкіним); 12 - Софіївка, пох. 83 (за М.Ю. Відейко); 13 - Червоний Хутір, пох. 120 (за М.Ю. Відейко); 14 - Софіївка, пох. 19 (за М.Ю. Відейко); 15 - Костянтинівка (за А.Л. Нечитайло); 16 - Єрмолаївка, к. 2 (за В.Д. Рибаловою).

Таблиця 2

Загальний список знахідок наверхів кічкаського типу

1 - група поховань (за Rassamakin, 1999, Fig. 3.4); 2 - орієнтація поховань; 3 - кількість та вік похованих; 4 - місцезнаходження наверхів відносно похованого; 5 - довжина (см); 6 - висота; 7 - ширина

№	Пункт	Рік							Інші знахідки	
		1	2	3	4	5	6	7		
Варіант 1: «молотки»										
1	Дніпрозаводбуд (Кічкас), (сучасне м. Запоріжжя), к. 7, п. "В"	1930	І	Пн Сх	1 дор.	Ліве плече	7,5	5,5	6,8	-
2	Софіївка, Барішевський р-н, Київська обл., могильник, п. 65	1948	Спал.	-	?	-	13,2	5,8	7,8	Горщик
3	Софіївка, Барішевський р-н, Київська обл., могильник, п. 88	1948	Спал.	-	?	-	9,8	4,4	5,0	Горщик, ф-нт крем. сокири -тесла
4.	Вихватинці I, Рибницький р-н, Молдова, могильник, п. 9	1952	III-C	Сх	1 дор	Біля ниж. щелеп	10,5	?	?	6 трипільських горщиків, частина з розписом, етап C/2; фр-нт крем'яної пластини; кістяна пластина-"кинджал"
5	Єрмолаївка, Новоархангел. р-н, Миколаївська обл., к. 1, поховання	1955	І	Пд Зх	1 дор	На рівні колін	?	?	?	Горщик, шматок "руди" (?)
6	Соколове, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл., гр. I, к. 6, п. 6	1976	Зруйн. I (?)	Пн Сх	1 дор	Зліва від черепа	11,2	5,4	8,0	-
7	Валове, Криворізький р-н, Дніпропетровська обл., к. 1, п. 7	1978	І, кам. скриня	Пд Зх	1 дор	Біля прав. ліктя	12,0	6,5	7,0	Крем'яна пластина; мідна обойма; ф-ти дерев. предмета; шматок вохри; кістка тварини
8	Вербки, Павлоградський р-н, Дніпропетровська обл., гр. V, к. 1, п. 7	1982	І	Пн Сх	1 дор	Біля прав. ліктя	9,0	5,0	5,5	5 крем'яних вістря стріл; крем'яна пластина; мідні пронизки; шматок вохри
9	Кам'янка - Дніпровська, Запорізька обл., к. 14, п. 2	1986	І	Сх	1 дор	Зліва від черепа	10,0	4,3	5,1	Мідні пронизки; шматок вохри
10	Стеблів, Черкаська обл.	?	Випад. знахід.				?	?	?	
11	Таухабль, поблизу м. Краснодар на Кубані, розмитий під час повені курган, пох. 2	?	III-C(?)	Пд Сх	?	Біля черепа	8,5	3,8	4,8	5 майкопсько-новосвободнен. горщиків, бронзові тесло та "псалий"

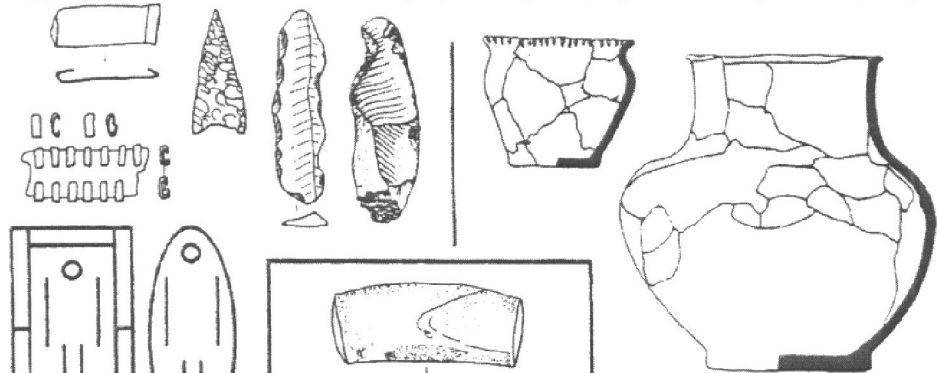
Продовження таблиці 2

№	Пункт	Рік	1	2	3	4	5	6	7	Інші знахідки
Варіант 2: «молотки -клевці»										
1	Софіївка, Барішевський р-н, Київська обл., могильник, п. 19	1948	Спал.	-	?		16,5	4,2	6,0	Крем'яна сокира-тесло; мідні ніж, шило та ф-нт тесла
2	Софіївка, Барішевський р-н, Київська обл., могильник, п. 83	1948	Спал..	-	?		14,0	4,5	6,5	2 ф-нти крем'яних пластин
3	Червоний Хутір (Київ), могильник, п. 120	1950	Спал.	-	?		12,0	4,5	5,8	2 крем'яні. пластини та скребачка
4	Червоний Хутір (Київ), могильник, знахідка на поверхні	1950	?				?	?	?	
5	Червоний Хутір (Київ), могильник, знахідка на поверхні	1950	?				?	?	?	
6	Костянтинівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл., курган, поховання	1973	Зруйн. кам'яна криця I (?)	Пд Сх кам'яна (?)	1 дор (?)	Справа від черепа (?)	12,5	3,2	4,0	Горщик; 2 крем'яних вістря стріл та скребачка
Варіант 3: «молотки - сокири»										
1	Єрмолаївка, Новорхангел. р-н, Миколаївська обл., к. 2, поховання	1955	III-A, B (?)	Пд Зх	1 дор	Справа від черепа	8,6	4,0	5,0	Трипільська розписна амфора, C/2; ф-нти від 4 статуєток серезліївського типу

Таблиця 3

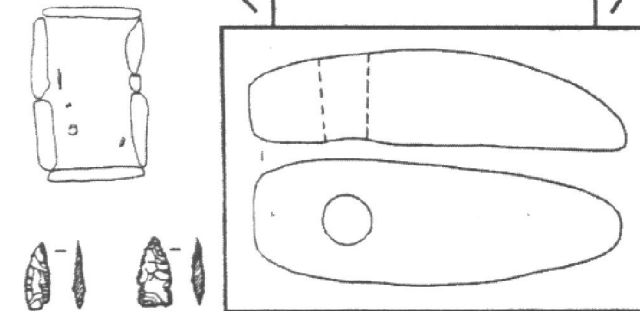
Навершя кічкаського типу в контексті знаходження (за виключенням знахідок з Вихатинців, пох. 9/52, Єрмолаївки, кург. 2 та Таухабля, пох. 2).

Група I (5 поховань - 5 екземплярів) Софіївка, Трипілля С/2, пох. 65, 88 (2 екз.)

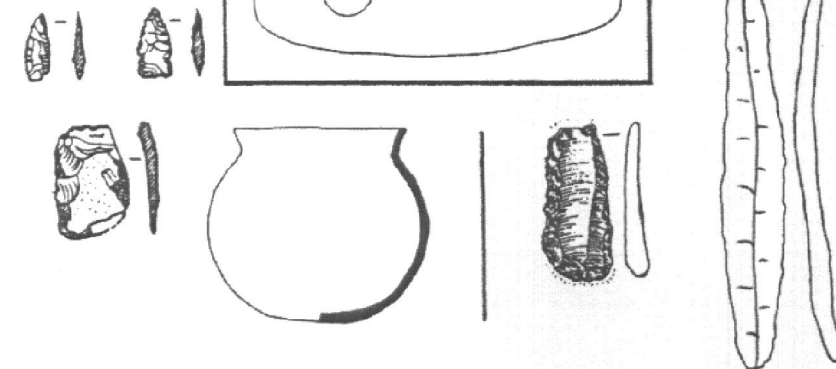
зруйн. пох. (група I ?)
Соколове I, к. 6, п. 6
(1 екз.)
випадк. знах.
Стевлево (1 екз.)

Група I (?)
Костянтинівка
(1 екз.)

Софіївка,
пох. 19, 83
(2 екз.)

Червоний Хутір,
пох. 120 (1 екз.)

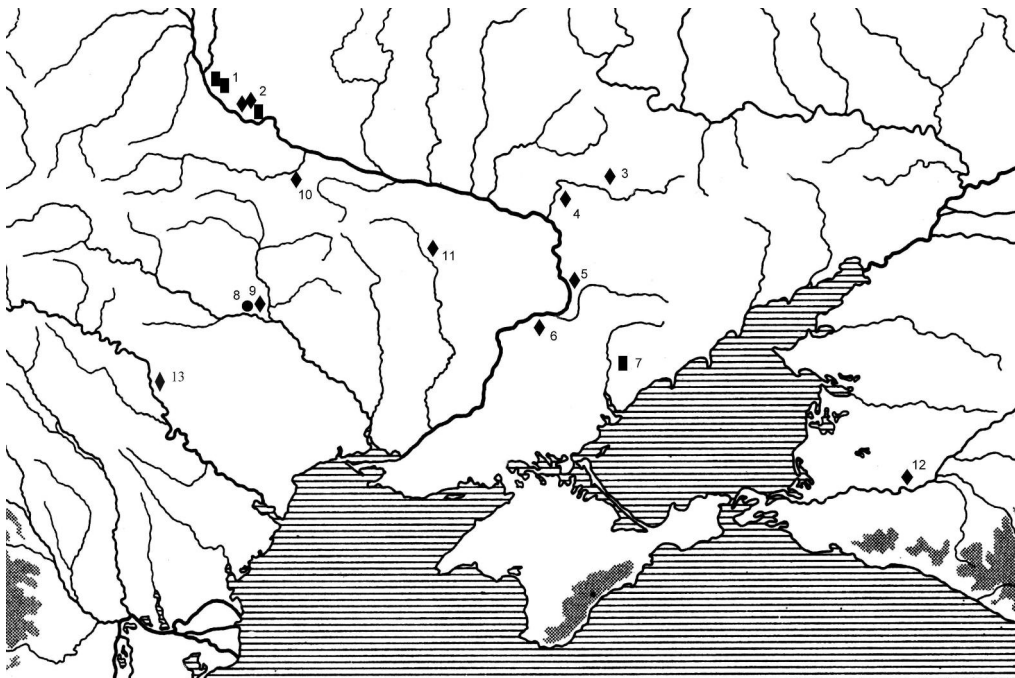

Рис. 1. Карта розповсюдження наверхів кічкаського типу:

1 - Червоний хутір, могильник Трипілля С-2, пох. 120; 2 - Софіївка, могильник Трипілля С-2, пох. 65, 68, 19, 83; 3 - Вербки, Павлоградський р-н, Дніпропетровська обл., к. гр. V, к. 1, пох. 7; 4 - Соколово, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл., к. гр. I, к. 6, пох. 4; 5 - Кічкас, територія Дніпрозаводбуду (суч. район м. Запоріжжя), к. 7, пох. "В"; 6 - Кам'янка-Дніпровська, Запорізька обл., к. гр. 2, к. 14, пох. 2; 7 - Костянтинівка, Мелітопольський р-н, Запорізька обл., зруйнований курган; 8 - Єрмолаївка, Першотравневий р-н, Миколаївська обл., к. 2; 9 - Єрмолаївка, Першотравневий р-н, Миколаївська обл., к. 1; 10 - Стеблєво, Черкаська обл., випадкова знахідка; 11 - Валове, Криворізький р-н, Дніпропетровська обл., к. 1, пох. 7; 12 - Таухабль, Кубань, розміте під час повені пох. 2; 13 - Вихватинці, могильник, пох. 9/52

1. З приводу зауважень

І.Ф. Ковальова загострює увагу на двох моментах щодо викладеного автором у тезах, а саме: по-перше, не можна давати назву даного типу речей за пам'яткою, яка не була опублікована і яка практично не відома навіть фахівцям; по-друге, не можна використовувати термін "наверхів", оскільки виникає асоціація з енеолітичними наверхівками-скіпетрами, і тим самим створюється додаткова плутанина у термінах [Ковалева, 2002, с. 55].

Щодо першого момента, то я цілком згоден з І.Ф. Ковальновою, але, як значалося вище, ця "невідома" для фахівців пам'ятка була наведена в каталозі підготовленого до друку монографічного дослідження й автор виходив саме з цього моменту. З іншого боку, хотів би звернути увагу на те, що фахівці, які займаються проблематикою енеолітичних поховань і, тим більше, які мали аналогічні знахідки під час розкопок, повинні знати джерела, тим більше, що останні

повністю доступні для ознайомлення і використання. Щоправда, це потребує нудних архівних пошуків і не завжди приємних "розкопок" матеріалів у фондах музеїв. Те, що молоток із Кічкаса відомий моєму шановному опоненту, яка присвятила у свій час кандидатську дисертацію саме історіографії експедиції "Дніпрогес" [Ковалева, 1971], видно зі згадки цього молотка у якості аналогії до двох знахідок із розкопок археологічної експедиції Дніпропетровського державного університету в басейні р. Самари, але без точно наведеного місця та умов знахідки, а також без посилання на джерело, з якого взята ця інформація - "...в погребених "В" кургана 7 группы "Майдан А" [Ковалева, 1984, с. 32]³. Дослідниця наводить цю знахідку при переліку поховань із аналогічними "молотками", які вона називає пам'ятками пізнього Трипілля, а саме Єрмолаївка, к. 7, пох. 1⁴ та Софіївський могильник [Ковалева, 1984, с. 32]. Але вже в наступній роботі "молоток" із Кічкаса вже не згадується [Ковалева, 1985, с. 51].

З іншого боку, якщо вже брати до уваги методичні аспекти, хотілося б нагадати, що в деяких випадках відсутність публікації "першоджерела" не завадила давати назви навіть цілим культурним явищам. Донедавна таким явищем, наприклад, була кемі-обинська культура. Незважаючи на те, що існують різні думки щодо культурної інтерпретації пам'яток типу кургана "Кемі-Оба", з епонімною пам'яткою можна було завжди ознайомитися завдяки звіту А.О. Щепинського в Науковому архіві ІА НАН України. Більш яскравим прикладом є пам'ятки так званого новоданилівського типу чи навіть уже культури. В даному випадку я не думаю, що хтось із фахівців зможе коли-небудь побачити документацію щодо поховання з Новоданилівки. Багаторазово, але завжди неякісно, видавалися лише речі з поховання, та й то розрізнено. Зображення горщика в публікаціях взагалі далеке від оригіналу, а щодо двох браслетів, то до останнього часу ніхто навіть не звернув увагу на те, що вони являли собою розділений навіпіл один восьмипружковий браслет, і обидві половинки в місцях зламу добре співставляються і вказують на спосіб зламу. Речі з новоданилівського поховання не можна було використовувати для виділення окремого типу поховань, а тим більше - культури. Але все це не завадило активно використовувати щодо поховань термін "новоданилівський тип", хоча пам'ятка не була ні першою, ні найбільш яскравою. "Провина" у такій підвищеній увазі до поховання належить

³ А. Смоличев пише про майданчик А, як один з будівельних майданчиків, на які була розділена територія Дніпрозаводбуду.

⁴ Номер кургана наведений помилково, оскільки за публікацією це був курган 1. Поховання ж у публікації не були чітко пронумеровані. Були описані два скелети, перший з яких лежав у випростаному положенні, головою на ПдЗх і супроводжувався "молотком", посудиною із жовтої глини з домішкою половини та шматком "руди" (?) червонувато-брунатного кольору, а другий - на спині з підігнутими ногами, головою на ПдПдСх. Він знаходився на відстані 0,8-1,0 м на південь від першого на тій же глибині і супроводжувався горщиком, схожим за формою та розміром до посудини біля першого кістяка та крем'яним відщепом [Рыбалова, 1964, с. 79-80]. Тому нумерація скелетів як пох. 1, так і пох. 2 досить умовна, дана згідно послідовності їхнього опису. У наступній статті І.Ф. Ковальова відзначає також і знахідку "молотка" з одним звуженим кінцем з поховання в кург. 2, який дослідниця справедливо запропонувала розглядати як варіант основного типу [Ковальова, 1985, с. 51], тобто варіант 3 - "молоток-сокира".

звичайно горщику, який згідно з описом супроводжував поховання. Але за ним поховання повинно було б відноситися до зовсім іншої культури, яка за останніми розробками визначається як даркветі-мешоківська на Західному Кавказі [Трифонов, 2003].

Нарешті, хотілося б побачити поховання 5 із кургана "Майдан" біля с. Животилівка (нині м. Новомосковськ) на р. Самарі з розкопок Т. Теслі. За місцем першознахідки І.Ф. Ковальова назвала специфічну самарську локальну групу пізньоенеолітичних поховань животилівською [Ковалева, 1978, с. 48]. При цьому спершу посилання велися не безпосередньо на першеджерело⁵, а на коротку згадку про поховання в роботах О.Ф. Лагодовської та В.Г. Збеновича [Лагодовська, 1953, с. 104; Збенович, 1974, с. 157, 166]. Щоправда, І.Ф. Ковальова, на відміну від своїх попередників, пізніше все ж навела короткий невиразний опис обряда, відзначаючи скудність звітних даних, але посилання на звіт не наводить [Ковалева, 1991, с. 70].

Безумовно, пам'ятки, за якими дається назва культурного явища, окремої групи чи типу знахідок, повинні бути опублікованими. Тому автор вирішив, не чекаючи публікації згаданого вище монографічного дослідження, ввести матеріали кургана 7 у с. Кічкас у широкий науковий обіг, тим більше, що на відміну від поховань з Новоданилівки та Животилівки це реально зробити завдяки детальному щоденнику автора розкопок П. Смоличева [Смоличев, 1930].

Відносно другого момента, наведеного І.Ф. Ковальновою, видається дивним, що термін "наверхія" щодо молотків та його варіантів може посилити плутанину у сприйнятті енеолітичних скіпетрів. По-перше, мені невідома така плутанина, але якщо вона й існує, то це означає, що самі скіпетри потребують якраз більш чіткого розмежування та термінологічного визначення. По-друге, на мій погляд, якраз запропонований підхід до "молотків" вносить ясність у вивченні останніх, оскільки чітко визначено, про що саме йде мова, а всі виділені варіанти мають конкретні підназви, зазначені вище (табл. 1). Важливо й те, що зведення трьох варіантів до безумовно єдиного за походженням типу предметів дозволяє вивчати ці знахідки в одному культурно-хронологічному контексті, а походження зводити до єдиних витоків, на відміну від їхнього роз'єднання, як за типом (тип 2 "Балкани" та тип 3)⁶, так і за походженням у роботі В.І. Клочка та О. Коська [Klochko, Kośko, 1995, р. 232-233]. Тим самим термінологічно і культурно-хронологічно наверхія кічкаського типу чітко відокремлюються від інших відомих наверхів чи скіпетрів. Стосовно інших відомих наверхів, то вони повинні бути також зведені до певної загальноприйнятої системи, зокрема, так звані зооморфні реалістичні та абстрактні скіпетри. Поки що ми бачимо лише схожі між собою підходи до їхньої класифікації і термінологічної уніфікації, але ми все ще не маємо загальноприйнятої системи [Дергачев, Сорокин, 1986, с. 58-59; Телегин, 2000, с. 18-19, рис. 3; Govedarica, Kaiser, 1996, s. 68-74; Burtănescu,

⁵ Тобто на звіт автора розкопок Т.Т. Теслі за 1934 рік, який, як зауважив В.Г. Збенович, не зберігся [Збенович, 1974, с. 166].

⁶ Відповідно варіанти 2 та 1 за класифікацією автора.

Țurcanu, 1997, s. 79-81, Tab. I; Telegin, 1987, s. 39-40]⁷. Я не вважаю найкращими принципи термінологічного визначення останніх з використанням їхнього зовнішнього оформлення, тобто натуралізму/реалізму та абстракціонізму/схематизму. Необхідна персоніфікована назва кожного з виділених типів, оскільки відсутність цього ускладнює оперування цими знахідками в аналітичних дослідженнях. Тут було б більш продуктивним позначати окремі типи (абстрактних чи схематичних та реалістичних) за місцем першознахідки чи знахідки найбільш характерного для кожного типу⁸. В цьому відношенні, на мій погляд, більш ранній підхід Д.Я. Телегіна був значно продуктивнішим і перспективним, оскільки надавав конкретизації окремим типам скіпетрів [Telegin, 1987, s. 39-40]. Але це тема іншого дослідження.

У будь-якому випадку, виділення наверхів кічкаського типу на фоні існуючих зооморфних реалістичних та абстрактних скіпетрів ніяким чином не веде до плутанини. Навпаки, ми маємо предмети, які тепер досить добре розмежовуються у часі, просторі та в культурному контексті з іншими наверхами чи скіпетрами.

2. Епонімна пам'ятка⁹

2.1 Звітний опис матеріалів

Петро Смоличев проводив розкопки курганів на лівому березі Дніпра між Дніпрельстаном (Кічкасом) та Запоріжжям (у наш час це район м. Запоріжжя), на території Дніпрозаводбуду, де будувалися чотири великих заводи, серед яких і найбільш відомий нині металургійний. Саме на його території (майданчик "А") і знаходилися кургани, включаючи нижче описаний. Територія Дніпрозаводбуду являла собою, за описом П. Смоличева, рівне плато, "найвища точка якого припадає як раз на терені металургійного заводу" [Смоличев, 1930, с. 1].

Курган 7 знаходився у південно-західному куті майданчика "А", мав напівсферичну форму, досягав висоти 2,4 м, діаметр через вершину становив 35 м, окружність 110 м.

Методика розкопок. Курган розкопувався "за метою поступового сторчового знімання всього насипу, починаючи від подошви" [Смоличев, 1930, с. 7]. По лінії північ - південь була залишена бровка шириною 0,5 м. Насип знімали, починаючи зі східної половини, а поховання залишалися на "маячках" до закінчення зняття всього насипу. Потім знімалася північна частина західної половини і далі - південна.

⁷ Більш детальну історіографію див. в наведених роботах.

⁸ Треба зазначити, що проблема загальної класифікації та термінологічного визначення залишається актуальною для багатьох категорій артефактів доби енеоліту-ранньої бронзи на теренах степового Причорномор'я.

⁹ Опис надається згідно щоденника Петра Смоличева, який зберігається в Науковому архіві ІА НАН України, фонд ВУАК/Дн., (ф. 18, № 79а). Автор дуже вдячний співробітницям Наукового архіву Інституту археології НАНУ Г.О. Станіциній, Ж.О. Кононенко та Л.Г. Ковальовій за постійну допомогу і консультації під час пошуку і обробки архівних матеріалів.

Знахідки. У східній половині кургана зовсім не було відзначено каміння. Лише в її південній частині, ближче до підшови, знаходилися поодинокі камені, які, на думку П. Смоличева, були частиною розірваного кромлеха (рис. 2, 1). Західна половина кургана мала значну кількість каміння, головним чином, на рівні давнього горизонту, і невелику частину - в насипу. П. Смоличев підкреслює, "що каміння це, за винятком того, що було в насипу, вище рівня горизонту, не пасувалося безпосередньо до поховань, а являло собою, так би мовити, окрему групу, можливо сакрального характеру" [Смоличев, 1930, с. 9-10]. Зокрема, це відноситься до двох плит, або як зазначив П. Смоличев, пласких каменів, відзначених ним на плані латинськими літерами "b" та "c", розмірами відповідно 0,9 x 0,8 м та 1,5 x 0,9 м (рис. 2, 1). Вони лежали на давньому горизонті і під ними ознаки поховань не були виявлені. П. Смоличев відзначає також, що і під іншими групами каміння (на плані - групи "e", "f", "g", "h") поховань не знайдено. Але при цьому він відзначає групу "h", яка, на його думку, являла собою "мініатюрну кам'яну гробницю" овальної форми, складену з десяти невеликих кам'яних плиток, поставлених вертикально і з однією плиткою всередині. Неподальк від неї лежав плаский камінь округлої форми (рис. 2, 2)¹⁰. П. Смоличев пише про сакральний характер цього комплексу, оскільки попереднє його припущення щодо дитячого поховання не отримало підтвердження (очевидно, мається на увазі відсутність кісток - Ю.Р.). Але все ж призначення цього комплексу дослідник визнав нез'ясованим. В тому, що споруда мала штучний характер, автор розкопок не сумнівався з огляду на її надзвичайну акуратність і симетричність [Смоличев, 1930, с. 10].

Стратиграфія. Курган, як зазначає автор розкопок, згідно із зафіксованим профілем (рис. 2, 1), мав "три нашарування", тобто насип споруджувався у три прийоми, а досипки робилися з південної сторони, чим можна пояснити і те, що курган до розкопок мав більш похилий схил у південній частині [Смоличев, 1930, с. 10-11]¹¹.

Поховання¹²

В кургані було досліджено сім поховань доби енеоліта, бронзи і раннього залізного віку: три в материкових ямах і чотири - в насипу.

Поховання "А" - знаходилося в 7,5 м на північний схід від центра, у насипу, на глибині 0,8 м від поверхні кургану. Кістяк поганої збереженості лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на північний схід. Від нього залишилися *in situ* тільки рештки плечових, стегнових та гомілкових кісток, а також крижальні, череп відсутній. Біля колін стояв сильно роздавлений горщик бі-

¹⁰ Судячи із загального плану (рис. 2,1), камінь лежав на південь від "гробниці". А на рисунку останньої видно, що він лежав вище давнього горизонту, десь на рівні верхнього краю плит "гробниці" (рис. 2,2). На жаль, П. Смоличев не надає розміри цього комплексу, а масштаб рисунка у щоденнику незрозумілий [Смоличев, 1930, с. 10, Рис. 7].

¹¹ П. Смоличев зазначав, що курган збільшувався після впуску нового поховання біля вже існуючого насипу, або ж у нього, ближче до краю, і припускав родинний зв'язок похованих.

¹² Нижче будуть наведені всі досліджені П. Смоличевим поховання, а не тільки енеолітичні, для подальшого об'єктивного аналізу стратиграфії кургану.

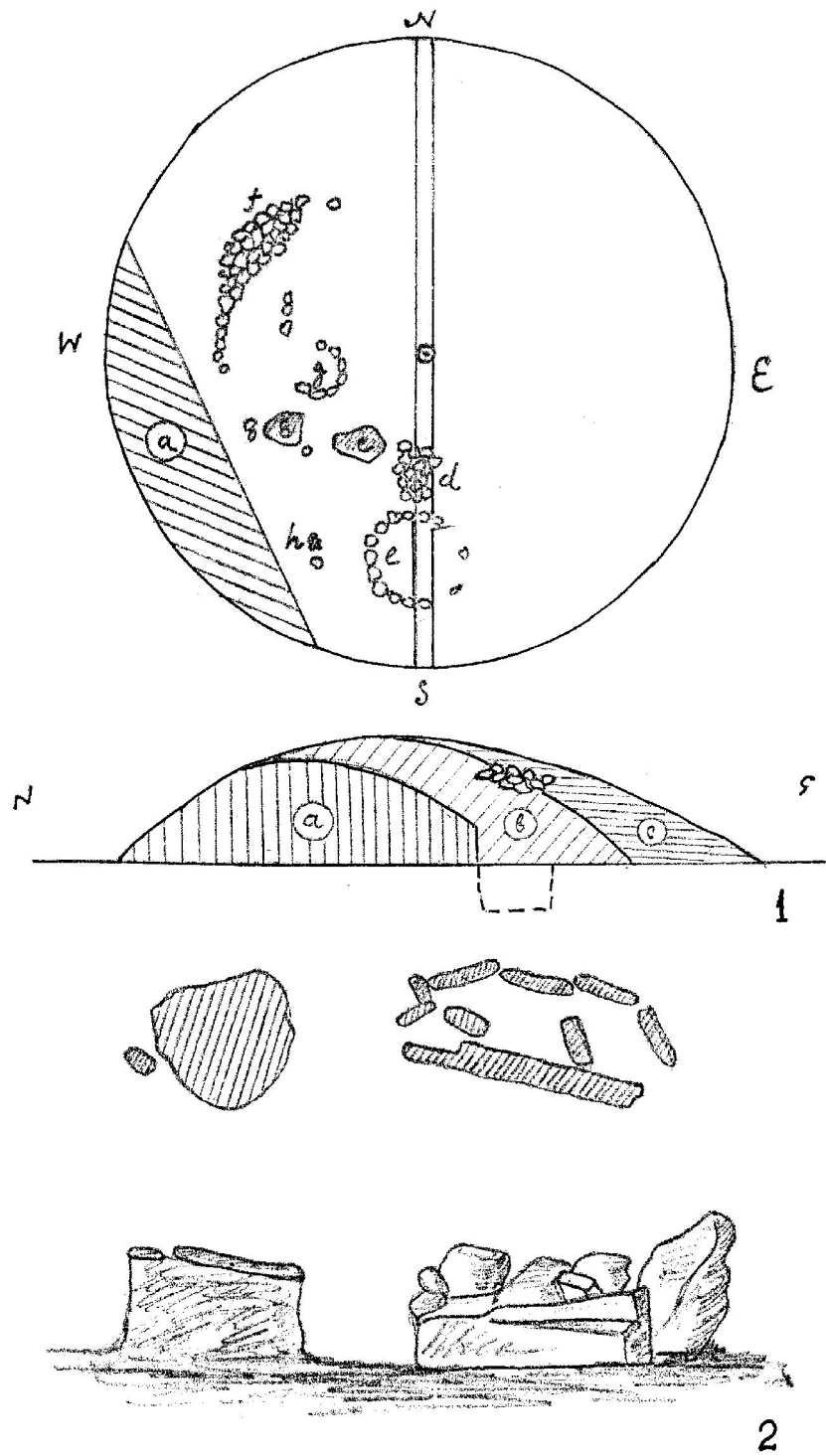

Рис. 2. Кічкас, Дніпрельстан, курган 7: 1 - схематичний план та профіль кургану; 2 - кам'яна гробниця (за: Смоличев, 1930, рис. 6,8 та 7).

конічної форми з вертикальними вінцями. На плічках, під вінцями та на ребрі нанесений орнамент із косо поставлених насічок (рис. 3, 1)¹³. Випал поганий, на зламі чорний з зовнішньою червонуватою смужкою, в тісті домішки кварца.

NB. Судячи з опису та на підставі кераміки, поховання датується пізньою бронзою (зрубна культура).

Поховання "Б" - знаходилося в 2,1 м на південь від центра, у насипу, на глибині 1,0 м від поверхні кургану. Поховання було перекрите каменями, які купою лежали майже до поверхні кургану (довжина до 2,5 м, товщина 0,65 м). Від кістяка збереглася верхня частина. Він лежав на спині з руками, випростаними вздовж тіла, головою на північний схід (рис. 3, 2). Вздовж плечової кістки правої руки лежав поганої збереженості залізний ніж із кістяним руків'ям. Довжина руків'я - 10,5 см, ширина 1,8 см¹⁴. Нижче, біля кисті, знайдені два бронзових тригранних вістря стріл (одне таке ж вістря знайдене також над похованням, у норі ховраха). Під добре збереженим черепом знаходилися дрібні залишки невизначеного залізного предмета.

NB. П. Смоличев вірно датував поховання скіфсько-сарматським часом [Смоличев, 1930, с. 11-13].

Поховання "В" - знаходилося в 3,0 м на північний схід від центра, у насипу, на глибині 1,35 м від поверхні кургану. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні, головою на північний схід. Руки випростані вздовж тіла. Череп розвернутий на праву сторону. Від кісток правої руки збереглася тільки половина плічової, а її фаланги розкидані вздовж правого стегна. Відсутні також фаланги обох ніг. Упритул до лівого плеча лежав кам'яний молоток (1). Довжина кістяка 1,85 м (рис. 3, 3).

Опис знахідок:

1. Кам'яний діоритовий провушний молоток із дугастою спинкою і плоскою основою, із злегка опуклими круглими в перетині торцями. Поверхня добре відполірована, але у верхній частині вона частково відслонена. Максимальна довжина 8,5 см, довжина в основі 7,5 см, висота 5,5 см, діаметр обушків 4 см, діаметр отвора 2,1 см (рис. 3, 4)¹⁵.

NB. Поховання, безперечно, відноситься до так званих пізньоенеолітичних випростаних поховань (група I за класифікацією автора), які є частиною квітнянської культури, або ж представляють постмаріупільську культуру за І.Ф. Ковальновою.

¹³ У щоденнику креслення поховання не наведене, лише представлений рисунок фрагмента посудини [Смоличев, 1930, с. 16, Рис. 9].

¹⁴ Опис деяких знахідок надається згідно "Реєстра речей", доданого П. Смоличевим до щоденника [Смоличев, 1930, с. 25-32].

¹⁵ Автору вдалося знайти молоток у фондах Національного музею історії України (номер колекції а202/56, з написом ДЗБ, тобто "Дніпрозаводбуд"). Тут надається авторський рисунок і опис цього наверхня. Цей рисунок дещо відрізняється від схематичного рисунка П. Смоличева у звіті [Смоличев, 1930, с. 14, рис. 12]. Крім того, автором надаються уточнюючі розміри знахідки. Автор дуже вдячний О.О. Якубенку за допомогу, надану під час моєї роботи у фондах музею.

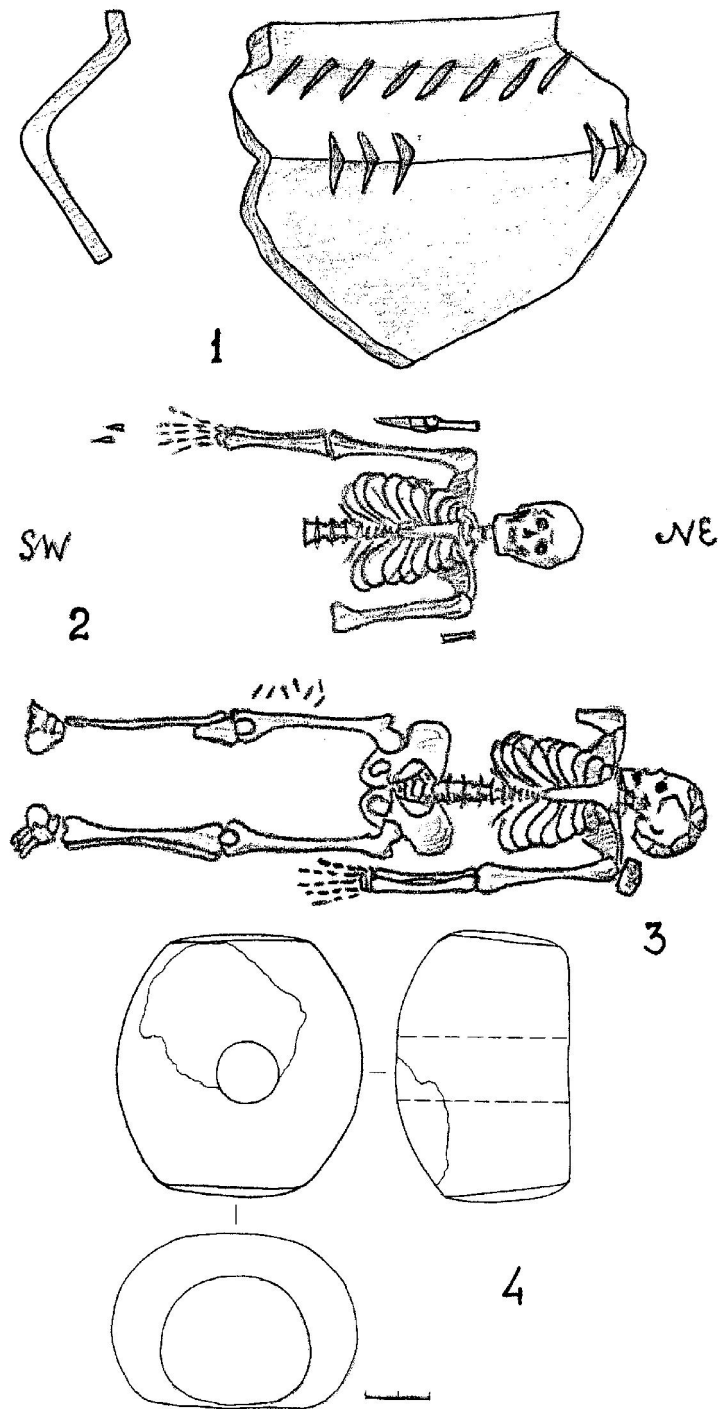

Рис. 3. Кічкас, Дніпрельстан, курган 7: 1 - фрагмент горщика з пох. "А"; 2 - пох. "Б"; 3 - пох. "В"; 4 - кам'яне навершя з пох. "В" (1-3 за Смоличев, 1930, рис. 9,10,11; 4 - рисунок автора).

Поховання "Г" - знаходилося у насипу на глибині 1,4 м від поверхні, під похованням "Б" раннього залізного віку. Кістяк поганої збереженості лежав на спині у випростаному положенні, головою на південний захід. Руки випростані вздовж тіла. Череп роздавлений, потилицею догори. Кисті рук та стопи ніг відсутні. Поховання безінвентарне. Довжина кістяка 1,55 м (рис. 4, 1).

НВ. Поховання, очевидно, можна також віднести до пізньонеолітичних, як і пох. "В". В усякому разі, немає підстав заперечувати це, оскільки відсутні підстави відносити поховання до пізньокатакомбних пам'яток. Не протирічить цьому припущенню і стратиграфічне положення поховання, а також його орієнтація.

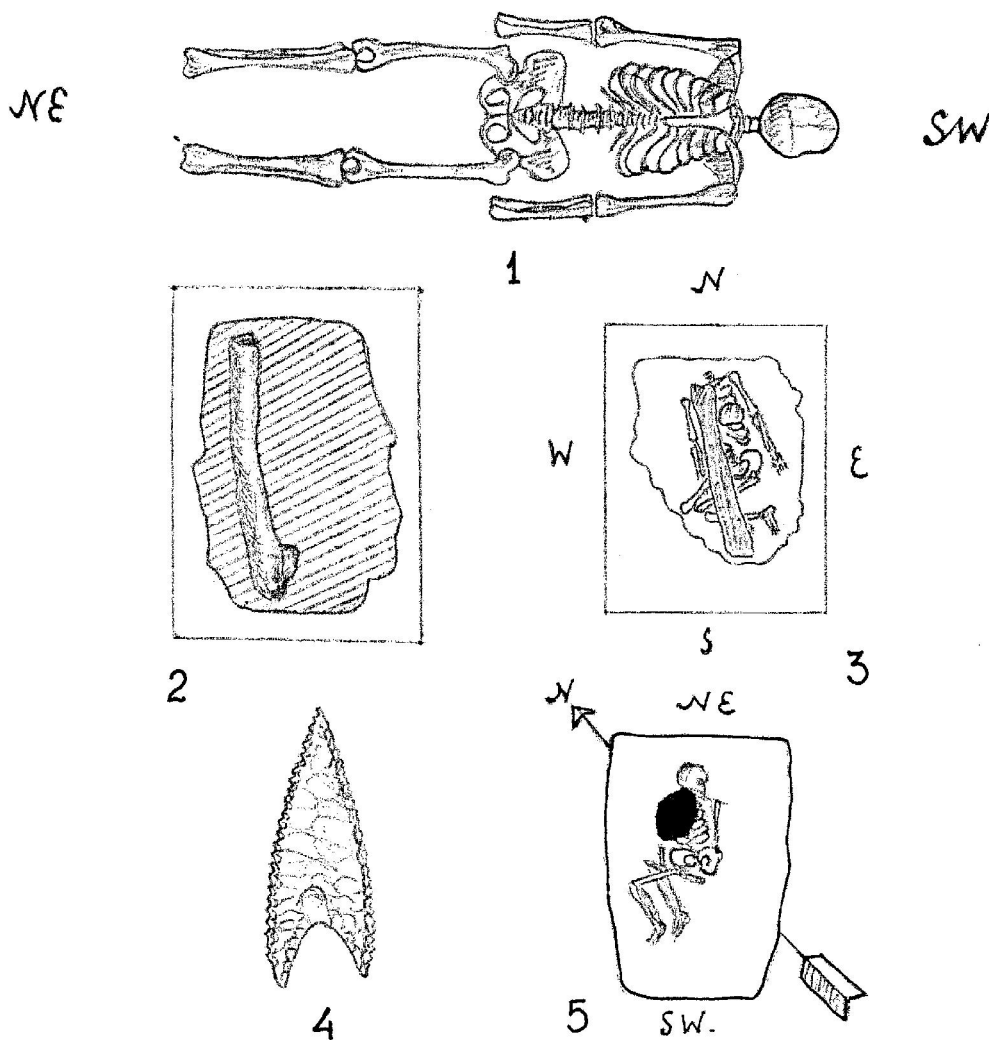

Рис. 4. Кічкас, Дніпрельстан, курган 7: 1 - пох. "Г"; 2 - перекриття пох. "Д"; 3 - пох. "Е"; 4 - крем'яне вістря стріли з пох. "Е"; 5 - пох. "Ж" (за: Смоличев, 1930, рис. 13, 14, 15, 16 та 17).

Поховання "Д" - знаходилося поруч із пох. "А", на північ від нього, і на 1 м нижче. На рівні давнього горизонту фіксувалася пляма овальних обрисів, орієнтована по лінії північний схід-південний захід, розмірами 2,5 x 1,6 м. Навколо плями, по її контуру, був відзначений брунатний тлін від дерев'яного перекриття. На глибині 2,8 м від поверхні кургана (0,4 м від давнього горизонту) на материковій поверхні чітко фіксувалися контури прямокутної ями, довжиною 2,3 м, шириною 1,7 м. Уздовж західної стінки лежала дубова колода, довжиною 2 м, шириною 0,25 м (рис. 4, 2). На глибині 0,6 м від давньої поверхні лежав поганої збереженості кістяк, на спині з підігнутими в колінах ногами, що зберегли своє первісне положення, головою на південь. Руки випростані вздовж тіла. На кістках виявлені сліди червоної вохри, особливо на черепі. Безінвентарне¹⁶.

НВ. Поховання відноситься до "ямної культури".

Поховання "Е" - знаходилося в 2,5 м на північний схід від центра. На глибині 2,4 м від поверхні кургану, на давньому горизонті, яма фіксувалася у вигляді плями чотирикутної форми з округлими кутами, орієнтованої у напрямку північ-південь, довжиною 2,0 м, шириною 1,5 м. На глибині 2,8 м (тобто на рівні материка) яма набула підтрикутних обрисів, а на глибині 3,0 м від поверхні кургану (0,6 м від давнього горизонту) було виявлено поховання. Кістяк зверху був прикритий дубовими деревиною. Деревом було вистелено і дно ями. Від накату добре збереглася одна деревина, довжиною 1,3 м, шириною 0,25 м, яка лежала вздовж майже посеред ями, прикриваючи кістяк.

Кістяк знаходився в напівсидячому положенні, головою на північ. Череп звалився на груди. Підігнуті в колінах ноги упали вліво. Руки випростані вздовж тіла¹⁷. На шії знайдено дрібне кістяне циліндричне намисто¹⁸. У грудях, між ребрами кістяка, стирчало кінцем нагору крем'яне вістря стріли (1). Біля шостого знизу хребця знаходилися ще два схожих, але менших за розмірами вістря, одне з яких "сиділо" глибоко в кістці і її гострий кінець був трохи обламаний (2, 3). Ще три вістря були зібрані під лівою лопаткою (4-6)¹⁹. Кістки похованого, особливо череп, пофарбовані червоною вохрою (рис. 4, 3). Стінки і дно ями нерівні, оброблені гострим зняттям на зразок кайла або мотики.

Опис знахідок:

1. Вістря стріли зі світлого прозорого кременя, трикутної форми з глибокою виїмкою в основі, оброблене дрібним віджимним ретушуванням, із гострими зубчастими краями. Довжина 4,1 см, ширина 1,7 см²⁰ (рис. 4, 4).

¹⁶ Креслення кістяка у щоденнику не наведене.

¹⁷ П. Смоличев зробив припущення, що яма у первісному вигляді "являла собою, так би мовити, льох, в який і покладено було небіжчика в напівсидячому положенні з підігнутими колінами". Дослідник також відзначає масивність кісток та високий зріст похованого, ще нестарої людини [Смоличев, 1930, с. 18-19].

¹⁸ Малюнки намистин не наведені в архівних джерелах. У фондах Національного музею історії України автору знайти їх не вдалося. За "Реєстром речей" (номери від 12 до 34, та від 35 до 41), всього знайдено 40 намистин, але їхні розміри не представлені.

¹⁹ П. Смоличев не сумнівався, що похований був убитий цими стрілами [Смоличев, 1930, с. 19].

²⁰ У щоденнику наведений рисунок тільки цього вістря [Смоличев, 1930, с. 18, рис.16].

2. Вістря стріли з брунатного кременя, аналогічне першому, гострий кінець трохи обламаний. Довжина 3,2 см, ширина 1,7 см.

3. Вістря стріли зі світлого прозорого кременя, аналогічне першому, але ретушуванням оброблена одна сторона. Гострий кінець та один вусик обламані. Довжина 2,0 см, ширина 1,4 см.

4. Вістря стріли з брунатного кременя, аналогічне першим двом. Довжина 3 см, ширина 1,8 см.

5. Вістря стріли з брунатного непрозорого кременя, аналогічне першим двом. Довжина 2,8 см, ширина 1,7 см.

6. Вістря стріли зі світлого прозорого кременя, аналогічне першим двом, але обидва вусики відламані. Довжина 3,2 см, ширина 1,4 см²¹.

NB. Поховання, безперечно, відноситься до енеолітичних, зокрема, до групи II-A згідно з класифікацією автора. Аналогічні поховання у Подніпров'ї та на його Правобережжі запропоновано інтерпретувати як "постстогівські" [Рассамакин, Евдокимов, 2001]. Дещо незрозумілим є "напівсидяче" положення кістяка, зокрема, важко визначити, чи була припіднята лише голова небіжчика, чи, можливо, плечі також, або ж уся верхня частина тіла. З огляду на рисунок у щоденнику, більш реальний перший варіант.

Поховання "Ж" - знаходилося в 1,5 м на південь від центра. На глибині 2,5 м від поверхні кургану, на рівні давнього горизонту, виявлено контури ями, які більш чітко проявилися на рівні материка. Яма неправильної чотирикутної форми, орієнтована по лінії північний схід-південний захід, довжиною 2,1 м, шириною 1,4 м. Звукується на південний захід. Яма перекривалася нетовстими дубовими деревами в кілька шарів. Глибина ями 1,5 м від давнього горизонту (3,7 м від вершини кургану). Кістяк літньої людини погані збереженості лежав на спині з підігнутими в колінах ногами, які впали вліво, головою на північний схід. Руки випростані вздовж тіла. Кістки досить густо пофарбовані червоною вохрою, особливо череп. Безінвентарне. Стінки ями рівні, покриті білою глиною, дно вистелено деревом (рис. 4, 5).

NB. Поховання відноситься до "ямної культури".

2.2. Аналіз стратиграфії кургану

Таким чином, із семи поховань три можна інтерпретувати як енеолітичні (пох. "Б", "В" та "Е"), два - "ямної культури" (пох. "Д" та "Ж"), одне - доби пізньої бронзи (пох. "А") та одне - доби раннього залізного віку (пох. "Г"). П. Смоличев не наводить стратиграфічну послідовність поховань, але визначає, як вище наводилося, наявність трьох насипів. У щоденнику на загальному плані відзначені тільки кам'яні споруди, а поховання відсутні (рис. 2, 1). Знайти польові креслення з похованнями або ж їхні копії автору не вдалося. На жаль, незрозумілими є масштаби наведених П. Смоличевим у щоденнику креслень поховань і, особли-

²¹ Судячи з усього, П. Смоличев у "Реєстрі речей" навів збережені розміри вістрів, тобто довжина обламаних екземплярів була більшою.

во, загального плану та профілю кургану. Виходячи з порівняння зазначених у щоденнику та "Реєстрі речей" розмірів деяких речей, зокрема, молотка, та довжини кістяків з наведеними у щоденнику рисунками, можна констатувати відсутність якихось кратних зменшень, що свідчить про схематизм рисунків. Сам дослідник підписав у щоденнику рисунок профіля як схема, а загального плану - як схематичний план. Але, незважаючи на ці обставини, наявна у щоденнику інформація може бути використана для певних припущень.

Перший насип, на мій погляд, був споруджений над "постстогівським" пох. "Е". Воно єдине, що за місцем знаходження, глибиною, обрядом реально претендує на основне. Не суперечать цьому і вістря стріл із поховання, які взагалі типові для пізньонеолітичного часу [Плешивенко, Рассамкін, 1994, с. 101]. Згідно з профілем, центр першого насипу повинен бути зміщеним на північ по відношенню до позначеного П. Смоличевим на плані сучасного центра. Пох. "Е" зафіксоване на відстані 2,2 м на північний схід від останнього і, судячи з усього, знаходилося у центрі першого насипу. Викид із могили міг бути не зафіксованим з огляду на незначну глибину в материк (0,2 м). Надалі у центральну частину першого насипу було впусcene пох. "В" із кам'яним молотком, але на яку глибину, сказати важко. Якщо знехтувати наявним схилом поверхні кургану у цій частині в радіусі трьох метрів, то дно поховання було не менше, як на 1,0 м вище давнього горизонту, а саме поховання могло частково "нависати" над основним з огляду на їхню планіграфічну близькість (відповідно, 2,5 та 3,0 м від центра на північний схід)²². Питання про зв'язок другого насипу з пох. "В" залишається відкритим. Не виключено, що існувала не зафіксована локальна досипка над ним. Друге впускне пох. "Г" було впусcеним з півдня, але його глибину у першому насипу важко визначити.

Другий насип, ймовірно, був пов'язаний з ямним пох. "Д", впусcеним з північно-східного схилу попереднього першого насипу, а надалі у південну частину другого насипу впустили наступне, значно заглиблене в материкову глину, ямне пох. "Ж". Саме останнє, мабуть, П. Смоличев пунктиром показав на профілі, а над ним, очевидно, залишки кам'яного перекриття скіфського пох. "Б", позначеного на плані як "d". Пох. "Ж" було перекрите третім насипом.

Відзначені на загальному плані кам'яні закладки, невеликий кромлех та кам'яна "гробниця" (рис. 2, 1) за наявної архівної інформації важко пов'язати з похованнями. Не виключено, що у кургані могли бути й інші енеолітичні поховання з окремими невеликими насипами. Зокрема, кромлех "е" та, можливо (судячи з обрисів), ще один кромлех "g" могли відноситися і до більш раннього часу, а контури скупчення "Г" взагалі нагадують залишки крєпиди.

2.3. Деякі висновки

Усе вище зазначене щодо стратиграфії кургану має певну гіпотетичність з огляду на схематизм креслень у щоденнику П. Смоличева. Єдине, що не викли-

²² На жаль, висоти окремих насипів П. Смоличев не вказав у щоденнику.

кає сумнівів, так це позиція пох. "Е", як основного (або ж одного з основних з огляду на кам'яні споруди) в кургані, і пох. "В" з "молотком", як першого впускного. Для даної території Дніпровського Лівобережжя це достатньо рідкісний, якщо не унікальний випадок, оскільки у більшості з відомих на цій та прилеглих до Дніпровського Лівобережжя територіях енеолітичних курганів основними бувають так звані "випростані" поховання (група І за класифікацією автора), зокрема, на північ, північний схід та схід від сучасного м. Запоріжжя. Але це не означає, що між різними за обрядом групами поховань завжди існує значний проміжок часу. Мова йде про локальні особливості. Зокрема, на території, яку автор характеризує як ядро квітянської культури з найбільшою концентрацією "випростаних" поховань, включаючи область Орельсько-Самарського межиріччя, відсутні випадки прямої стратиграфічної послідовності з іншими енеолітичними групами поховань, за виключенням пізньоенеолітичних поховань животи-лівсько-вовчанського типу [Ковалева, 1984, с. 19-23; Рассамакин, 2000, рис. 26]. Але в контактних зонах, або в так званих областях близької та далекої периферії, спостерігаються різні стратиграфічні ситуації, в яких "випростані" поховання далеко не завжди були основними. Тут все частішими стають випадки, коли вони були впущеними в кургани, споруджені над похованнями інших енеолітичних культур. Особливо наочно це можна спостерігати у напрямку до Дунаю. Такі випадки відомі вже на Правобережжі Дніпра (с. Леніна, гр. "Круглої Могили", к. 1)²³, на Південному Бузі (с. Ковалівка, гр. VII, к. 4 "Устинова Могила") [Ковпаненко, Фоменко, 1986, с. 11-13], на Дністрі та Дунаї (наприклад, с. Холмське, к. 1; с. Новоселиця, к. 19; с. Жовтий Яр, к. 5 та ін.), що неодноразово відзначали дослідники цієї території [Ванчугов и др., 1992, с. 62-63; Манзура и др., 1992, с. 82-88; Субботин и др., 2000, с. 92; Levitski et al., 1996, s. 59-69].

Цікаво, що описаний вище кічкаський курган територіально знаходився приблизно на південній межі культурного ядра квітянської культури з найбільшою концентрацією "випростаних" поховань, яку можна характеризувати і як контактну зону з сусідніми культурними групами, які характеризуються іншими обрядовими традиціями. Так, на південь, вздовж Дніпра та Конки, ще зустрічаються в курганах "випростані" поховання, але вони нечисельні і тут здебільшого представлені поховання інших груп, зокрема, III-A та B [Плешивенко, Рассамкін, 1994], а також II-A. Саме до останньої групи і відноситься основне поховання "Е" в кургані 7. В культурному відношенні автор запропонував інтерпретувати такі поховання, включаючи основне поховання з Кічкаса, як "постстогівські" [Рассамакин, 2001б, с. 86; Рассамкін, Евдокимов, 2001, с. 84].

В контексті вищесказаного і з огляду на контактні зони цікавою рисою обряда цього поховання є наявність крем'яних вістрів стріл, якими, на думку П. Смоличева, було вбито небіжчика. У зв'язку з цим цікаво навести вибірку по-

²³ Неопубліковані розкопки Орджонікідзівської експедиції НАНУ у 1983 р. Вдячний А.В. Ніколовій за дозвіл використати цю інформацію.

ховань різних груп, за виключенням ранньоенеолітичних, з наявними в них вістрями стріл (рис. 5; табл. 4)²⁴. Як показує контекст знахідок вістрів типу 2 у похованнях різних обрядових груп, лише при "випростаних" похованнях (5 поховань) можна говорити про наявність спеціально покладених "пучків" з двома, трьома чи п'ятьма стрілами, які займали досить стале місце вздовж тіла, біля або під правою чи лівою кистю похованого (табл. 4). Не виключено, що при похованому були покладені колчани (можливо також дерев'яні луки), органічні залишки яких не вдалося зафіксувати. І.Ф. Ковальова вважає таку рису обряду ознакою високого соціального стану померлих на додаток до наверхів кічкаського типу [Ковалева, 1985, с. 52]. Але в даному випадку важливо, що для енеолітичної доби це по суті єдине свідчення наявності обрядової практики супроводу похованого спеціально покладеною стрілецькою зброєю, тобто тієї практики, яка досить виразно з'являється у причорноморських степах лише з появою ранньокатакомбних пам'яток.

В інших енеолітичних похованнях вістря стріл виступають у якості причин смерті (найбільш виразними прикладами є: Олександрія, пох. 4-8, кістяк 4; Кічкас, к. 7, пох. "Е", можливо, Пісчаний Брід, к. "Б", пох. 5). При цьому вістря не поодинокі, а представлені відповідно 4 та 6 екземплярами. Можливо, поодинокі вістря в інших похованнях (Олександрівськ, к. 7, пох. 13; Василівка, к. 1, пох. 22) теж могли бути причиною смерті похованих, але прямі докази для цього відсутні. В інших випадках з відносно великою кількістю стріл (від 4 до 6) не виключений ремісничий статус похованих з огляду на інший інвентар (Стара Ігрень 8, пох. 2/1946; Кіровоград, курган, пох. 4, можливо, Кам'янка, гр. V, к. 3, пох. 2 та к. 4, пох. 5)²⁵. Щоправда, П.З. Рябков згадує палички "толщиною с ка-

²⁴ В таблиці надана вибіркова інформація з огляду на тему даної статті. В ній представлені лише два з чотирьох типів вістрів. Ця типологія відрізняється від запропонованої Я. Ліхардусом та М. Ліхардус-Іттен [Lichardus, Lichardus-Itten, 1993, s. 24-26, Abb. 7; Lichardus, Lichardus-Itten, 1995, s. 225, Abb. 1] більшою спрощеністю, оскільки різновиди вістрів з випуклими чи увігнутими довгими сторонами не мають такого значення для хронології та визначення культурної належності вістрів, як форма основи [Rassamakin, 2004b, у друці]. Так, тип 1 - трикутні рівнобедренні або рівносторонні вістря, як правило, з прямою основою, але з варіаціями в залежності від увігнутості або ж випуклості бокових сторін та основи, відповідає типам від "В" до "Н" за згаданими авторами; тип 2 - трикутні, з добре виділеною увігнутою основою, не представлені прямо в класифікації згаданих авторів, але до них найближче стоїть більш ранній тип "Н"; тип 3 - трикутні з виділеним черешком, відповідають типам "J", "P", "S", "T" і останній тип 4 - вістря із скошеною основою або з асиметрично розміщеними вусиками (так звані вістря майкопського типу) близькі типу "К", типи 2 та 4 відрізняються від наведених в типології Я.Ліхардуса та М. Ліхардус-Іттен з огляду на більш ранній (ранньоенеолітичний) і достатньо дискусійний контекст їхнього розгляду [див.: Lichardus, Lichardus-Itten, 1993, s. 22-52; Lichardus, Lichardus-Itten, 1995, s. 237-238].

²⁵ Курган, розкопаний П.З. Рябковим у Кіровограді (у мин. Єлізаветград) у 1916 році, цікавий наявністю двох енеолітичних поховань, одне з них (умовно, пох. 4) наведено у табл. 4, здійснене у напівсидячому положенні, в невеликій овальній ямі, головою майже на схід, було перекрите вище на 0,23 м скоріш за все похованням "ямної культури" (умовно, пох. 3), яке знаходилося на відстані 0,7 м на південний схід від іншого енеолітичного колективного поховання з трьома випростаними кістяками (умовно, пох. 2) [Рябков, 1916б, с. 13-18]. Останнє супроводжувалося при дитячому скелеті горщиком, який добре відомий за публікацією В.М. Даниленка, але, на жаль, з

рандаш" біля вістрів, які, на його думку, могли бути залишками древок [Рябков, 19166, с. 17].

Характер положення вістрів типу 4 (майкопських) вказує на більш однозначну картину, оскільки в більшості з наведених випадків (о. Виноградний, пох. 26; хут. Новий, к. 132, пох. 23, 25) мова йде про те, що ці стріли були причиною смерті похованих (табл. 4). До таких поховань, можливо, відносяться й зруйновані поховання (Костянтинівка, курган, поховання у кам'яній скрині; Олександрівськ, к. 4, пох. 5; Піонерське, к. 8, пох. 1). Але й тут можна припустити наявність поховань з ремісничим статусом (Олександрівськ, к. 9, пох. 40; хут. Новий, к. 132, пох. 13).

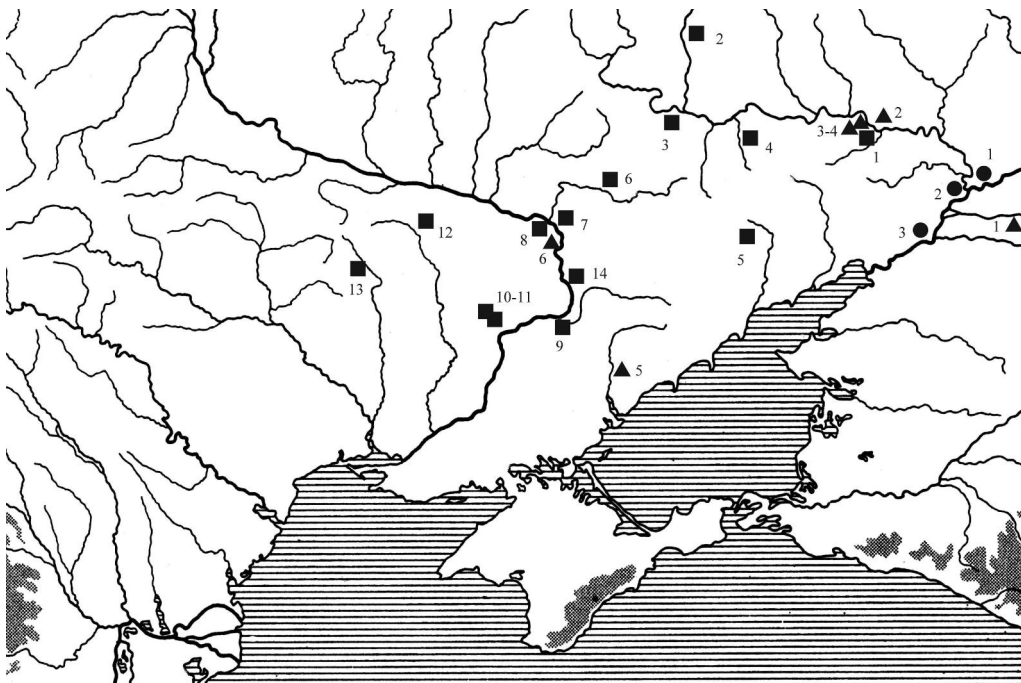

Рис. 5. Карта розповсюдження крем'яних вістрів стріл типів 2 та 4 (частково використано: Кияшко, Поплевко, 2000, Рис. 6) (див. табл. 4). Коло - поселення з вістрями типу 4 (майкопськими): 1 - Костянтинівка; 2 - Самсонівське; 3 - Раздорське I; трикутник - поховання з вістрями типу 4 (майкопськими): 1 - хут. Новий; 2 - Піонерське; 3,4 - Олександрівськ; 5 - Костянтинівка; 6 - о-в Виноградний; квадрат - поховання з вістрями типу 2 (з увігнутою основою): 1 - Олександрівськ; 2 - Олександрія; 3 - Ковалівка; 4 - Радіонівка; 5 - Шахтарськ; 6 - Вербки; 7 - Стара Огринь; 8 - Дніпропетровськ; 9 - Василівка; 10-11 - Кам'янка; 12 - Пісчаний Брід; 13 - Кіровоград; 14 - Кічкас.

не досить вірно відображеним орнаментом, оскільки останній являв собою двозубий вигнутий штамп, добре відомий на посуді з Деревки, і не може датуватися тим раннім часом, до якого відніс його дослідник [Даниленко, 1974, с. 63, Рис. 19,1; 20,2]; для порівняння див. також: [Рассамакин, 2000, с. 157, 174, Рис. 14,4]. На жаль, стратиграфічне співвідношення обох поховань встановити неможливо, але не виключено, що "напівсидяче" поховання могло бути і основним.

Таблиця 4

Крем'яні вістря стріл типів 2 та 4 з поховань середнього та пізнього енеоліту (крім групи III-C за класифікацією автора)

№	Пункт	Похов.	Група	К.	Тип 2		Тип 4		Місце у похованні	Інші знахідки
					вис	шир	вис	шир		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Грунтові похов.										
1	Олександрія	4-8	II-C	1+3 ф-ти	5,5 3,2* ? ?	? 1,8 ? ?			В області грудної клітини кістяка №4	
2	о. Виноградний	26	II-? (зруйн.)	2			2,0 2,0	1,2 1,2	Між ребрами лівої сторони	
3	Стара Огринь 8	2 (1946)	II-? Ва- ріант В (?)	4	4,3 2,9 2,5 1,6	1,7 1,9 1,5 0,6			Під хребцями на рівні плеч та недалеко від таза, під правою та біля лівої частин таза	2 "випрямлячі древок стріл" з пісковика та крем'яна скребачка
Курганні похов.										
4	Ковалівка	5/2	I	2	?	?			Нижче кисті лівої руки	Крем'яні ніж, скребачка, скалка, кілька кістяних невизначених знарядь. У заповненні над кістяком ще 4 крем'яні скалки.
5	Радіонівка	5/3	I	5	?	?			Нижче кисті лівої руки	
6	Шахтарськ	2/9	I	2	2,5 2,0	1,0 0,9			Під кистю правої руки та під лівою стопою	Фрагменти кістяного знаряддя та створка "Улію"
7	Вербки, гр. V	1/7	I	5	4,0 4,0 4,0 3,5 2,3	2,5 2,2 1,6 1,5 1,5			На рівні правого коліна	Крем'яний ніж, кам'яне навершя кістякого типу, мідні пронизки, формована вохра

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8	Дніпропетровськ, гр. "Близниці"	1/4	I	4	?	?			Під кисто правої руки	
9	Костянтинівка		I (?) (зруйн.)	1			?	?	?	Кам'яне навершя кічкаського типу, крем'яне вістря стріли, середина бачка та горщик
10	Олександрівськ	4/5	II-B	1			3,5*	1,7*	В ямному пох., яке зруйнувало пох. 5	
11		7/13	II-B	1	4,0	2,0			Біля лівої стопи	Крем'яне вістря списа
12		9/40	II-B	2			5,6 3,6	1,9 1,7	Нижче правого ліктя	Мідна обойма, крем'яний ніж та 5 тонких кістяних стрижнів
13	Новий	132/25	II-B	1			1,6*	1,7	Біля правої плечової кістки	
14		132/23	II-B	1			5,5	1,9	В області грудної клітини	Пояс з дрібним черепашковим бісером
15		132/13	? (без кістяка)	1			?	?	За межами підстилки, кістяк відсутній	Черепашковий, пасторий та кам'яний бісер, плитка пісковика, наміста із зубів оленя, бронзові ніж та шило, 6 крем'яних відщепів, ніж, віджимник, комбіноване знаряддя та фрагмент вістря списа, кістяна проколка та міні платівка із ікла

Продовження таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
16	Слизавецьград (суч. Кіровоград)	К./4**	II-A, B (?) "на- півси- дяче"	3	?	?			Зліва, біля газових кісток, в охрі змішаній з землею	Два кістяних ретушери (?), крем'яний нуклеус
17	Кічкас	7/E	II-A	6	4,1 3,2 3,2 3,0 2,8 2,0 2,0	1,7 1,7 1,4 1,8 1,7 1,4			1 - між ребрами, 2 - біля шостого знизу ребця (од- не з них в кістці), 3 - під лівою лопаткою	Кістяне намисто
18	Кам'янка, гр. V	3/2	II-A	1	2,0	1,3			Справа біля таза	Два крем'яних знаряд- дя, одне з них із кістя- ним руків'ям
19	Кам'янка, гр. V	4/5	II-A	6	Від 2,0 до 3,7	?			Вздовж лівої руки	Крем'яний відщеп та скребачка (?)
20	Піонерське	8/1	II-C	1			5,0	1,5	У заповненні ями (зміще- ний під час руйнації впус- кним похованням)	
21	Василівка	1/22	III-A	1	4,7	2,1			За черепом	
Невизначені										
22	Пісчаний Брід	Б/5(?)**	?	6	?	?			При скелеті	Ф-ти кістяної плятвіки

* Представлені наявні розміри фрагментованих вістрів.

** Номери поховань надані за порядком описів поховань в курганах, даних без нумерації.

Невідомі поховання з поєднанням вістер стріл типів 2 та 4. Але яскравим випадком такого поєднання є Костянтинівське поселення на Нижньому Дні, де представлені 693 вістря, з яких 170 відносяться до типу 4 (майкопських) та 514 - до типу 2, з увігнутою основою [Кияшко, Поплевко, 2000, с. 242-243]. Дослідники вважають, що поселення загинуло від нападу степових племен (умовно "середньостогівських"), а не майкопських, хоча це дискусійний висновок, як і дискусійне датування поселення часом Трипілля В/1 [Кияшко, Поплевко, 2000, с. 246; 256]. Але незважаючи на це, слід все ж зазначити два моменти з огляду на вищенаведене: 1 - можливість внутрішніх конфліктів між різними групами степового енеолітичного населення, в першу чергу, у суміжних зонах їхнього проживання за активної ролі населення з "випростаним" обрядом, тобто квітянської культури; 2 - наявність військової загрози з боку населення майкопсько-новосвободненської спільноти, яке активно освоювало степи між Кавказом та Доном (так званий "степовий Майкоп"), а види типового майкопського озброєння досягали басейну Сіверського Дінця, включаючи також специфічні асиметричні вістря списів чи дротиків. Не виключено, що степове населення могло перейняти технологію виготовлення стріл майкопського типу, з огляду на можливу наявність ремісничого комплексу (поховання групи II-B, Олександрівськ, к. 9, пох. 40). Цьому не суперечать і матеріали Костянтинівського поселення на Нижньому Дні. Цікаво, що більшість поховань степової зони з вістряма стріл типу 2 відносяться до груп I та II, а група III-A та B (нижньомихайлівська культура) представлена лише одним похованням (Василівка, к. 1, пох. 22) на дніпровському Лівобережжі, знову ж таки у суміжній зоні з групами I та II. Основна ж зона південного Правобережжя, Побужжя та Подністров'я не дають знахідок зброї, включаючи прикордонні з трипільською культурою області²⁶. Але асиметричні вістря стріл (а також списів) притаманні, за виключенням зруйнованого поховання в Костянтинівці (можливо, група I), похованням групи II-B та C.

Взагалі, наявність вістер стріл як предметів поховального ритуалу в енеолітичних похованнях дуже незначна, якщо навіть включити у загальну кількість випадки, коли вістря були причиною смерті похованих. Зокрема, для групи I ("випростаних") переліченими 6 похованнями, включаючи умовно віднесене (табл. 4), і обмежуються дані з 337 поховань з 213 курганів, які відомі автору. Для поховань груп III-A та B відоме згадане вище поховання єдине для загалом 104 поховань з 56 курганів. Якщо взяти усю сукупність поховань групи II усіх трьох варіантів, включаючи і ранньоенеолітичні, то для 472 поховань з ґрунто-

²⁶ За виключенням характеристики деяких категорій речей В.І. Ключку так і не вдалося розкрити характер озброєння степового населення за доби енеоліту, зокрема, середнього та пізнього етапів (у роботі - так званих "доямних культур") саме тому, що ним не була врахована наявність різних груп населення за цієї доби, як за обрядом, так і за матеріальною культурою [Klochko, 2001, p. 60-70; 139-149; 330-332]. Крім того, хотілося б наголосити і на деякі етичні моменти, оскільки дослідник у своїй роботі використав дані про поховання з озброєнням з наданого мною каталога енеолітичних поховань з відповідними ілюстративними матеріалами. Але це чомусь не було згадане в книзі і складається враження, що це результат власних пошуків автора книги.

вих могильників та 160 поховань з 102 курганів маємо усього 11 поховань з вістрями стріл типу 2 та 4²⁷.

3. Нова знахідка наверхня кічкаського типу на Кубані і її значення в культурно-хронологічному контексті

О.Д. Резепкін нещодавно опублікував нову знахідку наверхня кічкаського типу з розмитого повинню кургана біля аула Таухабль на Кубані, поблизу м. Краснодар [Rezepkin, 2000, s. 71-72, Taf. 77,4]. Наверхня варіанту 1 ("молоток"), виготовлене з серпентиніту, супроводжувало дуже зруйноване поховання майкопсько-новосвободненської спільноти. Останнє знаходилося на давній поверхні, поховальну конструкцію встановити не вдалося, і лише за залишками тазових кісток та розміщенням інвентаря реконструюється південно-східна орієнтація померлого. В області, де за реконструкцією повинен був знаходитися череп померлого, лежали бронзові тесло і так звані "псалій" у вигляді петлі, звернутої з загостреного на кінцях дроту. Тут же знаходилося і наверхня. Крім цих речей поховання супроводжувалося ще п'ятьма горщиками, три з яких були реконструйовані [Rezepkin, 2000, s. 71-72, Taf. 77]. О.Д. Резепкін в межах запропонованої ним періодизації розвитку майкопської культури відніс це поховання до початку третього ступеня, який передує останньому, четвертому, новосвободненському. Для датування цього ступеня дослідник використав аналогії до знайденого у Таухаблі наверхня, які були відомі при "випростаних" похованнях степового Причорномор'я, зокрема, двох опублікованих І.Ф. Ковальновою, а також знахідки з кургана 2 біля с. Єрмолаївки, з софіївського пізньотрипільського могильника і з поховання в могильнику Вихватинці. Але наверхня з єрмолаївського кургана, яке було знайдене в комплексі з розписною пізньотрипільською амфоркою, дослідник відводить, оскільки наверхня мало один пригострений кінець [Rezepkin, 2000, s. 18]. Наведена мною у примітці 4 слушна думка І.Ф. Ковальнової щодо цього "молотка-сокири" та розроблена автором класифікація наверхнів в межах розвитку одного типу виробів не дозволяють погодитися з О.Д. Резепкіним, який на цій підставі не приймає датування наверхнів пізніми фазами Трипілля С/2. Дослідник чомусь використовує для датування наверхня з Таухабля лише комплекс з вихватинського могильника, в якому був знайдений не найвиразніший за збереженістю екземпляр "молотка". З посиланнями на думку В.А. Дергачова про датування цього комплексу початком пізнього Трипілля (тобто, в даному випадку, мається на увазі етап С/2), О.Д. Резепкін початок третього ступення майкопської культури датує кінцем етапу С/1 - початком С/2 [Rezepkin, 2000, s. 18]. При цьому дослідник чомусь ігнорує періодизацію Є.К. Черниш, де, зокрема, матеріали з Вихватинців I датуються 9 ступенем розвитку Трипілля С/2, а поховання з обох курганів біля Єрмолаївки - останнім 11 ступенем Трипілля С/2 [Че-

²⁷ Знахідки вістрей стріл з поселень, зокрема, Деревки, Михайлівки, Олександрії та ін. потребують окремого аналізу.

ршиш, 1982, с. 171-175; 223-225], та й В.А. Дергачов відзначав, що питання відносної хронології пам'яток вихватинського типу потребує уточнення [Дергачев, 1980, с. 102; 144]. Тому немає підстав для датування комплексу з Таухабль більш раннім часом. Цьому протирічать і досить пізні радіовуглецеві дати для могильників софіївського типу - Софіївка, Червоний Хутір та Завалівка, які загалом припадають на період 3300-2900 рр. до н.е. за каліброваною шкалою, а можливо навіть ще дещо пізніше [Kovalyukh et al., 1995, p. 140; Videiko, 1999, p. 51-56, 68-69]. Цікаво інше, що такі пізні дати невідомі досі для пам'яток майкопсько-новосвободненської спільноти, включаючи пізні новосвободненські за традиційною періодизацією, які з точки зору відносної хронології повинні бути синхронними найпізнішим трипільським²⁸.

Комплекс з Таухабля є важливим не тільки для розгляду проблем порівняльної хронології майкопсько-новосвободненських та степових причорноморських пам'яток, але й для вивчення питання характеру культурних зв'язків, оскільки на основній території розповсюдження майкопсько-новосвободненської спільноти практично відсутні степові імпорти або ж імітації. Незважаючи на те, що курган біля Таухабля, з огляду на карти розповсюдження майкопсько-новосвободненських пам'яток [Мунчаев, 1994, с. 171, Карта 3; Трифонов, 2000, с. 245], знаходився на північно-західній межі культурного ядра спільноти²⁹, північніше якого відомі вже поховання так званого "степового Майкопа", знахідка наверхня "кічкаського типу" надає можливість для цікавих висновків.

Характер розповсюдження наверхнів вздовж Дніпра та його притоків з виходом на Молочну (рис. 1) [Рассамакин, 2001а, с. 31] в могильниках софіївського типу у лісостеповій зоні та в енеолітичних "випростаних" похованнях у степовій зоні вказує на можливість появи наверхня кічкаського типу на Кубані завдяки культурним зв'язкам через кримську територію. Оскільки "випростані" поховання поки що невідомі автору у степовому та передгірському Криму, є підстави говорити, що "активною стороною" в цьому процесі були майкопсько-новосвободненські групи, які мають безпосереднє відношення до появи у степовому Причорномор'ї комплексів животилівсько-вовчанського типу, в яких суттєво представлений також і нійпізніший трипільський компонент, перш за все у вигляді розписних амфор [Ковалева, 1978; 1991; Рассамакін, 1991; 1993, с. 8,10, рис. 12-14; 1998; Рассамакін, Кубышев, 1990; Rassamakin, 1996]. Комплекси животилівсько-вовчанського типу автору відомі зараз і в Криму, включаючи поодинокі поховання на Керченському півостріві. Очевидно, саме з розповсюдженням цих пам'яток можна пов'язувати появу у похованні в кургані біля с. Заозерне недалеко від Євпаторії глиняної статуетки серезліївського типу [Rassamakin, 2004a]. Яскрава і відносно чисельна група поховань животилівсь-

²⁸ Автор більш детально розглянув це питання в іншій роботі, яка знаходиться у друці [Рассамакин, 2004, у друці].

²⁹ У даному випадку я абстрабуюся від наявності різних локальних груп всередині цього ядра, як пропонує, наприклад, С.М. Кореневський [Кореневский, 1996, с. 54-57].

ко-вовчанського типу відома на Молочній та в басейнах Малого та Великого Утлюків [Рассамакін, Кубышев, 1990, с. 187-190]. Більш того, в кургані 13 групи "Аккермень I" біля с. Ново-Пилипівки відомий могильник з сімома похованнями під кам'яними закладками, п'ять з яких відносяться до групи I ("випростаних"), а два - до групи III-C, тобто животилівсько-вовчанських [Вязьмігіна та ін., 1960, с. 117-120]. В цьому ж районі, біля с. Костянтинівка, недалеко від Мелітополя, знаходився уже згаданий комплекс в кам'яній скрині, де було знайдене навершя кічкаського типу (варіант 2, "молоток-клевець") у супроводі двох крем'яних вістрів до стріл, одне з яких асиметричне, майкопського типу, скребачки та горщика, який А.Л. Нечитайло, наприклад, вважає імітацією пізньомайкопської кераміки і порівнює його з горщиком з Хаджоха I [Нечитайло, 1991, с. 25]. Цей комплекс віднесений мною до групи "випростаних" поховань з певними застереженнями, виходячи виключно з пропорцій скрині, а також, певною мірою, із знахідки навершя кічкаського типу, які супроводжували у степовому Подніпров'ї, з наявних джерел, виключно "випростані" поховання (табл. 2). Особливо важливо, що саме в костянтинівському комплексі навершя знаходилося в контексті майкопсько-новосвободненських речей, явище, яке ми не спостерігаємо в зоні концентрації "випростаних" поховань, або ж, іншими словами, в зоні ядра квітчанської культури, яку вони представляють. Цікаве й інше спостереження. Більшість вістрів до стріл майкопського типу, на відміну від навершів кічкаського типу, поширені від Нижнього Подоння на північ вздовж течії Сіверського Дінця і костянтинівська знахідка у нижній течії Молочної є поки що унікальною.

Але якщо вірно визначено, що навершя з Таухабля вироблено з серпентиніту, то можна припустити його "нестепове" виробництво. Тобто мова йде не про прямий імпорт, а про імітацію за формою, або ж, що мало імовірно, як імпорт, виготовлений з привізної сировини. Автор вже писав про відсутність єдиних центрів виробництва навершів з огляду на варіабельність їхніх форм в межах окремих варіантів та якість обробки. Щодо походження сировини для виготовлення навершів, то В.Ф. Петрунь припускає, що для одного з навершів варіанту 1 ("молоток"), знайденого в пох. 65 софіївського могильника, сировина могла походити із західної частини Українського кристалічного щита [Petrougne, 1995, S. 196]. Були проведені дослідником визначення ще двох навершів варіанту 2 ("молотків-клевців") з пох. 50 софіївського могильника та пох. 120 червонохутірського могильника, які були вироблені з різного виду сировини, очевидно, місцевого походження, не виключено, що для останнього - з центральної частини Українського кристалічного щита, а саме з басейна Південного Бугу [Petrougne, 1995, S. 195; 197; 199]. На цих підставах можна також припустити, що навершя з курганів біля с. Єрмолаївки та, можливо, з поховання у Вихватинцях, були зроблені з місцевої сировини. Але з огляду на наявність сталої форми кам'яних сокир софіївського типу (тип 1 за В. Клочко та О. Косько) та наявності значної кількості зброї [Klochko, Koško, 1995, P. 229], автор припускав, що ви-

токи формування наверхів кічкаського типу могли знаходитися у середовищі пізньотрипільського населення Середнього Подніпров'я [Рассамакин, 2001а, с. 32].

Незважаючи на дискусійність цього питання, зазначу, що не менш важливим результатом розгляду наверхів кічкаського типу можна вважати їхнє значення щодо визначення лінії зв'язків трьох пізньоенеолітичних груп населення від лісостепу вздовж Дніпра на південь, через Крим до Кубані.

Висновок

Таким чином, сподіватися, що наведені вище матеріали знімуть сумніви І.Ф. Ковальнової щодо запропонованого автором загального визначення виробів як наверхів кічкаського типу. Щодо необхідності об'єднати всі три визначені варіанти в один тип у мене не виникає особливих сумнівів. Мій шановний опонент сама у свій час трактувала знахідку поки що єдиного на той час наверхів третього варіанту ("молоток-сокира") із кург. 1 біля с. Єрмолаївки в Побужжі як один із варіантів молотків [Ковалева, 1985]. Це означає також, що всі три варіанти мають єдині витоки, що не співпадає з думкою В.І. Клочка та О. Коська.

В цілому ж наверхів кічкаського типу, з огляду на їхню появу в майкопсько-новосвободненському комплексі на Кубані, можна вважати важливою ланкою в розробці культурно-хронологічної моделі розвитку степового населення на фінальній стадії енеолітичної доби.

Список використаних джерел

1. Ванчугов В.П., Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья. - Киев: Наукова думка, 1992. - 92 с.
2. Вязьмитина М.І., Іллінська В.А., Покровська Є.Ф., Тереножкін О.І., Ковпаненко Г.Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу "Аккермень" // Археологічні пам'ятки УРСР. - Том VIII. - С. 22-135.
3. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. - Киев: Наукова думка, 1974. - 176 с.
4. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья. - Кишинев: Штиинца, 1980. - 208 с.
5. Дергачев В.А., Сорокин В.Я. О зооморфном скипетре из Молдавии и проникновении степных энеолитических племен в Карпато-Дунайские земли // Известия Академии наук МССР. - 1986. - Вып. 1. - С. 54-65.
6. Збеневич В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. - Киев: Наукова думка, 1974. - 176 с.
7. Кияшко В.Я., Поплевко Г.Н. Кремневые наконечники стрел Константиновского поселения // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 году. - Вып. 16. - Азов, 2000. - С. 241-258.
8. Ковалева И.Ф. Днепровская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927-1932 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. - Днепропетровск, 1971. - 18 с.
9. Ковалева И.Ф. Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганские древности степного Поднепровья (III - I тыс. до н.э.). - Вып. 2. - Днепропетровск, 1978. - С. 46-54.

10. Ковалева И.Ф. Курган у с. Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья / Под ред. И.Ф. Ковалевой. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – С. 40-54.
11. Ковалева И.Ф. Погребения с майкопским инвентарем в Левобережье Днестра (к выделению животиловского культурного круга) // Проблемы археологии Поднепровья / Под ред. И.Ф. Ковалевой. – Днепропетровск: ДГУ, 1991. – С. 69-88.
12. Ковалева И.Ф. К выделению территориальных групп в постмариупольской культуре // Проблемы археологии Евразии / Под ред. Р.М. Мунчаева. – Москва, 2002. – С. 51-66.
13. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке: Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1984 – 116 с.
14. Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М. Поховання доби енеоліту – ранньої бронзи на Правобережжі Південного Бугу // Археологія. – 1986. – № 55. – С. 10-25.
15. Корневский С.Н. К вопросу о локальных различиях и внутренней типологии майкопско-новосвободненской общности с учетом данных ее поселений // Между Азией и Европой: Кавказ в IV-I тыс. до н.э. (материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.А. Иессена) / Под ред. Ю.Ю. Пиотровского. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 54-59.
16. Лагодовська О.Ф. Пам'ятки усатівського типу. – Археологія. – Т. VIII. – 1953. – С. 95-107.
17. Манзура И.В., Клочко Е.О., Савва Е.Н. Каменные курганы. - Кишинев: Штиинца, 1992. – 136 с.
18. Нечитайло А.Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. – Киев: Наукова думка, 1991. – 116 с.
19. Плешивенко А.Г., Рассамкин Ю.Я. Про одну з груп енеолітичних поховань Дніпровського Лівобережжя // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 98-107.
20. Рассамкин Ю.Я. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы // Stratum plus. Рождение Европы. – 2000. – № 2. – С. 117-177.
21. Рассамкин Ю.Я. О соотношении степных и новосвободненских памятников // Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы (Тезисы докладов международного симпозиума) / Под ред. В.А. Трифонова. – Ленинград, 1991. – С. 52-55.
22. Рассамкин Ю.Я. Энеолит степного Причерноморья и Приазовья (по погребальным памятникам) // The Fourth Millenium B.C. (Proceedings of the International Symposium) / Ed. P. Georgieva. – Sofia: New Bulgarian University, 1993. – С. 5-26.
23. Рассамкин Ю.Я. Станица Новосвободная и понтийская степь. Новый источник решения актуальной проблемы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы (тезисы докладов VII Донской археологической конференции) / Под ред. В.Я. Кияшко, В.А. Ларенка, В.В. Потапова. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 64-66.
24. Рассамкин Ю.Я. Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено позднеэнеолитических памятников Среднего и Нижнего Поднепровья // Проблемы истории и археологии Украины (материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины) / Под ред. В.Ф. Мещерякова. – Харьков, 2001а. – С. 31-32.
25. Рассамкин Ю.Я. Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития "скелянской" погребальной традиции // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы (материалы международной научной конференции) / Под ред. Ю.И. Колева. – Самара: Изд-во ООО "НТЦ", 2001б. – С. 84-92.
26. Рассамкин Ю.Я. Степи Причерномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. – 2004. – № 4 (у друці).

27. *Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л.* Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения "постстоговых" погребений // Археологический альманах. – Вып. 10. – Донецк, 2001. – С. 71-86.
28. *Рассамакин Ю.Я., Кубышев А.И.* Об одной группе позднеэнеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине (тезисы докладов I полевого семинара) / Под ред. В.Г. Збеновича. – Тальянки, 1990. – С. 187-190.
29. *Рассамакин Ю.Я., Курпий С.А.* Новые позднеэнеолитические погребения степного Днепровского Правобережья // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. / Під ред. Д.Н. Козака, Н.С. Гаврилюк. - Київ: ІА НАНУ, 2001. - С. 35-42.
30. *Рыбалова В.Д.* Некоторые новые данные к изучению позднетрипольской культуры на Южном Буге // АСГЭ. – Вып. 6. – 1964. – С. 79-85.
31. *Рябков П.З.* Раскопки двух кургановъ въ д. Песчаный Бродъ, Александрийскаго уезда, Херсонской Губерніи, произведенныя П.З. Рябковымъ въ маѣ мѣсяцѣ 1916 года // Науковий архів ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 109/9а. – 1916а. – С. 1-13.
32. *Рябков П.З.* Раскопка кургана въ новыхъ кварталахъ гор. Елизаветграда // Науковий архів ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 109/9а. – 1916б. – С. 13-18.
33. *Смоличев П.* Наукові дослідження території Дніпрозаводбуду в році 1930 (Щоденники та журнали розкопів) // Науковий архів ІА НАН України // Фонд ВУАК/Дн. – Ф. 18. – №79а. – 1930. – С. 7-21.
34. *Трифонов В.А.* Дарквети-мешоковская культура // Третья Кубанская археологическая конференция (тезисы докладов) / Под ред. И.И. Марченко. – Краснодар-Анапа, 2003. – С. 190-194.
35. *Субботин А.В., Субботин Л.В., Острроверхов А.С.* Тимковский курган в свете проблем степного энеолита и культур бронзового века // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (материалы полевого семинара) / Под ред. Е.В. Ярового. – Тирасполь: НИЛ "Археология" ПГУ, 2000. – С. 80-95. Телегин Д.Я. К вопросу о типологии, хронологии и культурной принадлежности скипетров медного века Юго-Восточной и Восточной Европы // Российская археология. – № 3. – 2000. – С. 18-29.
36. *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР / Под ред. В.М. Массона, Н.Я. Мерперта. – М.: Наука, 1982. – С. 165-320.
37. *Burtănescu F., Țurcanu S.* Un nou sceptru eneolitic descoperit în Moldova // Thraco-Dacica XVIII. - 1997. - 1-2. - 75-95.
38. *Govedarica B., Kaiser E.* Die äneolitischen abstrakten und zoomorphen Steinzepter Südost- und Osteuropas // Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. – № 2. – 1996. – S. 59-103.
39. *Klochko V.I.* Weaponry of Sicieties of the Northern Pontic Culture Circle: 5000 – 700 BC // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 10. – 2001. – 376 p.
40. *Klochko V.I., Koško A.* Weapons from Sofievka Type Cemeteries // Cemeteries of the Sofievka Type: 2950-2750 BC / Ed. A.Koško. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 3. – 1995. – P. 228-234.
41. *Kovalyukh N., Videiko M.Y., Skripkin V.* Chronology of Sofievka Type Cemeteries: Archaeological and Isotopic One // Cemeteries of the Sofievka Type: 2950-2750 BC / Ed. A.Koško. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 3. – 1995. – P. 135-140.
42. *Levițki O., Manzura I., Demčenko T.* Necropola Tumulăra de la Sărăteni // Bibliotheca Thracologica. – T. 17. – București, 1996. – S. 9-156.
43. *Lichardus J., Lichardus-Itten M.* Der Grab von Devnja (Nordostbulgarien). Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Nord- und Westpontikum in der frühen Kupferzeit // Saarbrücker Studien und Materialien zur Alttertumskunde / Hrgb. J. Lichardus und F. Stein. – Band 2. – Bonn, 1993. – S. 9-98.

44. *Lichardus J., Lichardus-Itten M.* Kupferzeitliche Silexspitzen im nord- und westpontischen Raum // *Archaeologia Polona.* – Vol. 33. – 1995. – P. 223-240.
45. *Petrougne V.F.* Petrographical-Lithological Characteristics of Stone Materials from Late-Tripolye Cemeteries of the Sofievka Type // *Cemeteries of the Sofievka Type: 2950-2750 BC* / Ed. A.Koško. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 3. – 1995. – P. 190-199.
46. *Rassamakin Yu.Ya.* On the Early Elements of the Globular Amphora Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithic of Northern Black Sea Region // *Eastern Exodus of the Globular Amphora Reople: 2950-2350 BC* / Ed. A.Koško. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 4. – 1996. – P.112-132.
47. *Rassamakin Yu.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC // *Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A. and Tatarintseva N. (with an introduction by C.Renfrew).* Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. McDonald Institute Monographs, University of Cambridge, 1999. – P. 59-182.
48. *Rassamakin Ju.* Die Statuetten des Serezlievka-Typs und einige Probleme des Anfanges der Bronzezeit in den nordpontischen Steppen // *Gedenkschrift für Viera Němejcová - Pavúková* / Hsgr. B. Hänsel und E. Studeníková. – Berlin-Bratislava, 2004a (у друці).
49. *Rassamakin Ju.* Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.–Ende des 4. Jt. v. Chr.) // *Archäologie in Eurasien.* Band 17. – 2004b (у друці).
50. *Rezepkin A.D.* Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien // *Archäologie in Eurasien.* – Band 10. – Rahden/Westf.: Leidorf, 2000. – 74 s.
51. *Telegin D.J.* Über kulturelle Kontakte zwischen der neo-äneolithischen Bevölkerung des nordpontischen Gebietes und der Balkan-Donauregion // *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode* / Hsgr. D. Srejović, N. Tasić. – Beograd, 1987. – S. 37-44.
52. *Videiko M.Y.* Radiocarbon Dating Chronology of the Late Tripolye Culture // *The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures Between the Vistula and Dnieper: 3150-1850 BC* / Ed. A. Koško. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 7. – 1999. – P. 34-71.

Рассамакін Ю.Я.

О ПЕРВОЙ НАХОДКЕ НАВЕРШИЯ КИЧКАССКОГО ТИПА (ПО ПОВОДУ ОДНОГО ЗАМЕЧАНИЯ)

Автор вводит в научный оборот материалы из кургана 7, который был исследован П. Смоличевым в 1930 году в с. Кичкас (совр. район г. Запорожья) (рис. 2 - 4). В кургане среди других были исследованы два энеолитических погребения "В" и "Е". Согласно стратиграфическим данным, погр. "Е" (группа II-A по классификации автора) было основным (рис. 4,3). При впускном "вытянутом" погр. "В" (группа I) был найден каменный молоток (рис. 3,3,4). Именно по месту его обнаружения автор предложил назвать подобные изделия навершиями кичкасского типа. В статье представлены все известные находки этих наверший (табл. 2; рис. 1). Они имеют три варианта в оформлении одного из концов (табл. 1). Датировка этих наверший соответствует наиболее поздним фазам Триполья С/2 по периодизации Е.К. Черныш (табл. 3).

Благодаря публикации А.Д. Резепкиным новой находки навершия кичкасского типа в майкопско-новосвободненском погребении Таухабль на Кубани,

автор анализирует некоторые вопросы относительной хронологии и культурных связей между Северным Кавказом и причерноморской степью в период финального энеолита. В частности, отмечается активное участие в этом процессе населения, которое оставило памятники животиловско-волчанского типа.

Интересной особенностью основного погребения "Е" в публикуемом кургане является наличие 6 кремневых наконечников стрел. Они были, по П. Смоличеву, причиной смерти погребенного. Автор анализирует различные группы энеолитических погребений с кремневыми наконечниками стрел двух типов (табл. 4; рис. 5). Наличие стрел может интерпретироваться по-разному, но они указывают на возможность внутренних конфликтов между разными группами населения в смежных зонах их проживания.

Rassamakin Yu. Ya.

ABOUT THE FIRST FIND OF THE SCEPTRES OF KICKKAS TYPE (CONCERNING ONE REMARK)

The author publishes the burials from kurgan 7 near Kichkas village (now local area of the Zaporozhye city) which has been investigated by P. Smolichev in 1930 (Fig. 2 - 4). In this kurgan two burials ("B" and "E") have presented the Eneolithic period. According to analyse of the kurgan stratigraphy the burials "E" (group II-A after author's classification of the Eneolithic burials) was the first burial in the kurgan (Fig. 4,3). By next burial "B" (group I) a stone "hammer" has been found (Fig. 3,3,4). According to place name of his detection (Kichkas village) the author has suggested to determinate similar objects as the sceptres of the Kichkas type. In this paper the author has presented all known finds of these sceptres (Tabl. 2; Fig. 1). They have three variants according to form of one of their ends (Tabl. 1). The dating of these sceptres corresponds to the latest phases of the Tripolye C/2 (after periodisation by E.K. Chernysh) (Tabl. 3).

Due to A.D.Rezepkin's publication of a new find of sceptre of the Kichkas type in burial of the Maikop-Novosvobodnaya culture near Tauckabl' village on the Kuban river the author discusses some questions of the relative chronology and cultural communications between the Northern Caucasus and Black Sea steppe area during the Final Eneolithic. In particular the author determinates an active participation in these communications of the population which is presented in the archaeological literature as the memorials of the Zhivotilovka-Volchansk type.

The 6 flint heads of arrows are an interesting feature of the first burial "E" in kurgan published in this paper. According to P. Smolichev these heads of arrows were the reason of death of person who has been laid into burial. In this connection the author analyzes various groups of the Eneolithic burials with two types of flint arrows heads (Tabl. 4; Fig. 5). The flint heads of arrows in these burials can be interpreted differently, but they specify an opportunity of internal conflicts between different groups of the population in adjacent zones their living.